

NAGY PÉTER: SZABÓ DEZSŐ

Bp. 1964. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézete. 605 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 16.)

E könyv az írói monográfiák hagyományos típusát képviseli, azt, amelyet némi gyanakvással szoktunk fogadni, előre félve a pálya születéstől haláláig tartó leírásától, a kronológiai sorrendben történő műelemzésektől, s főként a lábjegyzetek tudományos súlyt, alaposítást biztosító tömegétől. Nagy Péter könyve ilyen mű, s mégis, már az első lapok elolvasása után eloszlik az aggodalom, s egy rendkívül ellentmondásos, sőt számos vonatkozásban ellenszenves írói pálya és egyéniség oly érdekesen, gazdagon, s a tények világában oly hűen bontakozik ki, hogy tanulmányát nemcsak mint tudományos teljesítményt tartjuk meggyőzőnek, hanem folytonosan új eszméket, meggondoloztató tényeket nyújtó olvasmányként is lebilincselőnek érezzük. S ez esetben nem azzal a jelenséggel állunk szemben, mintha a monográfus mondandóit valami művészi igényű szép stílusban közölné, tudományos anyagát költőiséggel szöve át — stílusa kétségtelenül egyéni és vonzó, de inkább száraz, mint színes, mondatai inkább precízek, mint hatásosak, s a szakmai terminológiától korántsem idegenkedik, sőt szemmeláthatólag igen tekintélyes készlettel rendelkezik ebből. Az értékes monográfia már formáját tekintve is két általánosabb tanulsággal szolgál. Azzal tudniillik, hogy a pályaképet rajzoló monográfia hagyományos típusa kiválóan alkalmazható irodalomtörténetírásunkban, ha e keretet valóban körültekintő s a problémák mélyére hatoló kutatások töltik ki, továbbá azzal, hogy a tudományos munka keltette szellemi izgalom nem a szöveg megformált-ságának elsőrendű következménye, hanem a gondolatok, a tények koncepciózus elrendezéséből eredő konkrétság, hitelesség-élmény eredménye.

Az első kérdés, amely felmerül, a témával kapcsolatos. Szabó Dezső alakja és munkássága erősen korhoz kötött, igaz hogy néha viharos érdeklődést váltott ki. A felszabadulás után, különböző okokból, alig foglalkoztak vele, végletes ellentmondásokkal teli pályájának elsősorban a negatívumait láttuk, s különösen fajvédelmi eszméi miatt nem is

alaptalanul. Közben azonban életművének szoros értelemben vett aktualitása mindinkább csökkent, s kidomborodott tevékenységének irodalomtörténeti funkciója. Így tehát a tisztázandó kérdések megérlelődtek, s létrejött feldolgozásukhoz a megfelelő távlat is. Nagy Péter könyve bebizonyítja — noha ez a szerzőnek nem különösebben hangsúlyozott szándéka —, hogy Szabó Dezső pályájának még a fő vonala sem rajzolható meg pontosan, ha csak, vagy akár elsősorban mint elbeszélőt, vagy regényírórt méltatjuk. Hiszen *Az elsodort falu*, frenetikus sikere ellenére, látomásos, dinamikus stílusával, újszerű képalkotásával, hallatlanul erőteljes nyelvezetével egyetemben, mint regény korántsem klasszikus értékű alkotás, mert éppen az alakteremtés és az epikus ábrázolás egyéb kellei tekintetében egészen kezdetleges fogyasztókosságról árulkodik. Elbeszélései között pedig szám szerint is kisebbségben vannak az igazán rangosak, s a kor szintjével mérve átlagosak, sőt egyenesen gyengék gyakorta fordulnak elő. Szabó Dezső többször is hangsúlyozta, s Nagy Péter e nyilatkozatokat bőségesen idézi, hogy számára a szépirodalom az önkifejezés egyik formája csupán, fékezhetetlen tettvágya a közélet, a politika terére vonja. Ilyetén ambíciói feszülnek ama publicisztikai írásai mögött, amelyeket egy keserű szenvedéllyel, haraggal telített művészi talentum indulatos kiáradása emel irodalmi értékűvé. Ez az ő igazi műfaja. Egykor oly nagy visszhangot vert eszméi, amelyekben a leg-sötétebb előítéletek keverednek harsány társadalomkritikával, a téves, a bűnös nézetek változásért kiáltó őszinteséggel, teszik fontossá pályájának tanulmányozását, mint számos történelmileg később felemásnak bizonyult kezdeményes kiinduló pontját.

A pályakép megrajzolása már csak azért is szerfőlött nehéz, mert Szabó Dezső indulatos alkata, szubjektivitása, szeszélyei következtében a legváratlanabb fordulatokat hajtja végre. Állandó botrányok kavarnak személye körül, ellenséget, barátot egyaránt elriaszt, és végül sivar magányosság vár rá. Nevét elképesztő feltűnésvágyával teszi köz-

ismertté, még azok előtt is, aki nézeteire és irodalmi alkotásaira talán nem is figyeltek volna fel. Nagy Péter érdeme, hogy az indulatoktól fűtött látszólagos következetlenségek mögött felfedezze a rendszert, s ennek leírásával rá tud mutatni e nagyhatású életpálya összetevőire. Szabó Dezső pályájának eredményei és súlyos negatívumai közös tőről fakadnak: lázadó ösztönével, a fennálló társadalmi rendet tagadó szenvedélyével rátapint a valóban lényeges összefüggésekre, de a megoldást szinte mindig, törvénytörően, s számára tragikus következményekkel, rossz úton keresi. Így a liberális tökésekkel az ősinék és magyarnak vélt keresztény tradíciók alapján fordul szembe, a proletárforradalomtól faji koncepciójának valóra váltását várja, ebben csalódva a radikális jobboldalhoz csatlakozik, majd ellenforradalmi és ultrakonzervatív jellegű felismerve elszánt ostorozója lesz. Az ország sorsa letéteményesének a parasztságot tartja, de a legfőbb politikai tényezőnek a folyton bírált középosztályt. Kelet-európai összefogást hirdet, s egyben magyar szupremáciát. Megannyi feloldhatatlan, sőt félrevezető, veszélyes ellentmondás.

Ha igaz az a megállapítás, hogy Szabó Dezső szépíróként nem sorolható irodalmunk első vonalába, akkor mi magyarázza azt a hatást, amelyet éppen irodalmunkra gyakorolt? Nagy Péter részletesen elemzi könyvében, hogy Szabó Dezső eszméi milyen mértékben hatották át — anélkül, hogy ő maga valaha is, ambíciója szerint, jelentős politikai szerepet vitt volna — a közéletet, sőt jellegzetes frazeológiája a harmincas évek vége felé a politikai nyelvhasználat elfogadott részévé válik. Tevékenységét leginkább azonban mégis csak az irodalmi vagy ahhoz közel álló körökben kísérték figyelemmel. Köztudomású, hogy Szabó Dezső eszméinek egy része, így elsősorban a szociális problémák iránti érzékenysége, továbbá a parasztság iránti érdeklődés felkeltése hozzájárult a népi írók mozgalmának kialakulásához, serkentőjévé, ősvé lett ennek a mozgalomnak, anélkül, hogy valaha szorosabb szálak fűttek volna a népi írók táborához. Németh Lászlótól Veres Péterig, szinte valamennyien sok indítást köszönhetnek neki, ezt a körülményt részben maguk is megerősítik, de egyébként sem nehéz e hatások erőteljes nyomaira rábukkanni. Persze miként a népi írók mozgalma nagymértékben differenciálódik, ennek megfelelően Szabó Dezső társadalomkritikájának jogos mozzanataira, vagy káros illúzióira építenek inkább az egyes írók, de ebből és amabból egyaránt megtartva valamit. Kétarcúsága magyarázza azt is, hogy szabályosan váltakozó periódusokban, hol a politikai baloldal, hol pedig a politikai jobboldal kíséri rokonszenvvel vagy elutasítással megnyilat-

kozásait, attól függően, hogy elmeséltatásában éppen melyik elem dominál. Ami szorosabban a népi írók körét illeti, minden egyébtől függetlenül hatott rájuk a Szabó Dezsőtől már évtizedek óta lendületesen hirdetett „harmadik út” fikciója.

A Szabó Dezső kimumkálta harmadik utas koncepció, objektív történelmi logikája szerint jobboldali, számos vonatkozásban fasisztoid következményekbe torkollik. Ezért nem lenne helyénvaló a túlzott általánosítás Szabó Dezső és a népi írók vonatkozásában, hiszen nála nem egyszerűen a harmadik út illúziójáról van szó, tehát a szocialista forradalomtól és ideológiától elhatárolódó, történelmileg irreális, de végeredményben demokratikus fejlődés igényéről, hanem kifejezetten faji alapú, a korporatív munkaszervezésre emlékeztető reformprogramról, harcos nacionalizmusról. Tehát a fennálló társadalomról alkotott, számos részletében találó, kemény kritikája a megoldás keresésében a jobboldali radikalizmus eszmevilágába fut bele, sőt mi több, ennek egyenest egyik hazai előfutára. Főleg a fiatal nemzedékre, annak bizonyos társadalmi feszültségeket átérző, nyugtalan rétegeire e nézetek azért hatottak többé-kevésbé egyetemes jelleggel, mert a Szabó Dezső-i kritika és megoldás kettőssége számukra ekkor korántsem világos. Nagy Péter igen érdekesen jellemzi azoknak a nemzedékeknek a világnézeti arculatát, amelyek a szocialista, sőt a polgári demokratikus eszmék, irányzatok, intézmények teljes felszámolása idején, s jóformán teljes tájékozatlansággal (vagy torz, hazug tájékozódással) ezek vonatkozásában, társadalmi elégedetlenségük, útkeresésük segítőjét látják Szabó Dezsőnek a hivatalos politikáról látszólag oly erőteljesen eltérő (de sajnos valójában éppen annak lényegét még határozottabban alátámasztó) nézeteiben. Szabó Dezső társadalomkritikájának relatív igazságtartalma sokakat indított el a politikai baloldal felé, de még többeket taszított a jóhiszemű kezdet után a fajvédő nacionalizmus, a sovinizmus örvényébe. Hogy Szabó Dezső erősen sajátos politikai-társadalmi-ideológiai konstellációban progresszív törekvések illúzióját tudta kelteni nem is értéktelen elemekben, az a „magyar mizéria” egyik fájdalmas bizonyítéka.

Szabó Dezső minden bizonnyal irodalmunk történetének egyik legfeltűnőbb egyénisége, ha ez éppenséggel nem is mindig válik javára. Prófétaí hűvelte, tekintélyt nem ismerő támadó kedve, önimádata, vezéri pózai s nem utolsó sorban szónoki képessége is hozzájárult tevékenységének hatásához. Híres előadásainak volt táborn gyűjtő funkciója, bár egyébként dacos magánya, s közösségek szervezésére és vezetésére teljesen alkalmatlan jelleme ilyen irányú kísérleteinek minden eredményét megsemmisítette. Harag táplálta

panfletjellegű alkotásai, különösen ha ostromzó szenvedélye valóságos bűnökre talált (pl. a *Feltámadás Makucsán*) maradó, élő művek. Publicisztikai írásainak jó része is ilyen lehetne, ám ezeket esetlegessé teszik a beléjük erőltetett személyes mozzanatok, melyeket monomániásan ismételt, s mivel azóta elhalványultak már az egykor friss aktuális indítékok, ma inkább csak szikrázó, izzó, lávázó verbalizmusát csodáljuk, ámde nem szeretjük. Szabó Dezső legendát szőtt saját személye köré, és sikerrel táplálta is ezt a legendát. Nagy Péter szépen mutatja meg, hogy miként kellett csalódnia „eszméi diadalában”, amikor a magyar faj állítólagos védelmében háborúba sodort, fasiszálódott ország iszonyú valóságával kellett szembenéznie. Álláspontját revideálni ekkor már nem tudta, késő is volt már ehhez. Nem tételezhetjük fel róla, hogy harcaival ilyen eredményt akart elérni. De útja ide vezetett, mert sok gyűlöletes eszmét hirdetett, s ezek beárnyékolták jószándékú terveit, haladó felismeréseit is. A kurzus, a kizsákmányolás, a német és magyar fasizmus bűneit nem lehet antiszemitizmussal, antikommunizmussal, elvakult nacio-

nalizmussal megszüntetni. Pályája végén életének csődjére kellett rádöbennie.

Öregedése, energiáinak elapadása életének utolsó két-három esztendejében még nyilvánvalóbbá teszi ennek felismerését. Erről tanúskodnak a töredékességében is nagyszabású önéletírásának, az *Életeimnek* utalásai is. Szabó Dezső életpályája egyébként a magyar értelmiség egyik lehetséges útját is jelzi ebben a nehéz korban. Kodály Zoltán, Horváth János, Szekfű Gyula eltérő pályájával összevetve látható igazán a tőle választott út veszedelmessége, s ezen alternatívák realitása csak növeli felelősségét. Nagy Péter monográfiájának érdeme, hogy Szabó Dezső egész tevékenységét mérlegre tette; vizsgálatának eredményei hosszú időre tisztázzák életművének értékelésével kapcsolatos kérdéseket. Ha e monográfia után még bizonyosan lehet is újat mondani azoknak a rétegeknek politikai-világnézeti arculatáról, amelyekre eszméi hatottak, magáról Szabó Dezsőről érdemlegesen aligha. Ezzel a monográfia célját elérte, s e körülmény eredményeit dicsérfelzők nélkül is kellőképpen minősíti.

Wéber Antal

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY A XX. SZÁZAD IRODALMÁBÓL

IV/1. rész. A Nyugat és Ady kora. 1–2. könyv. Szerkesztette: Bessenyei György és Koczka Sándor. Bp. 1963. Tankönyvkiadó V. 710; 626. (Magyar Irodalmi Szöveggűjtemény)

A könyvek általában maguk jelölik ki céljaikat: az általuk nyújtott élmény eleve arrafelé fordítja az olvasó figyelmét, amerre a szerzők is tekintettek alkotás közben. Ez még az antológiákra is érvényes. Mert bár a részletekkel akarják a teljességet megsejtenni, az összképről nem mondanak le, csupán az eszközt módosítják: mozaikképek a részletesen kidolgozott tájképek mellett. Igaz, így céljuknak csak a megközelítése lehetséges. Az antológia-előszók ezért legtöbbször magyarázkodó iratok, melyek a vállalkozás belső ellentmondását igyekeznek feloldani.

Ez a gyűjtemény azonban még csak nem is antológia. Mint a sorozat valamennyi kötete segédkönyv, mely az egyetemi oktatás eleve megszabott feladatait szolgálja. Célja tehát gyakorlati azaz „külsődleges”. Következéséppen: igazságos megítélésének fő feltétele a méltányosság. Előszavát kulcsnak kell tekinteni, melynek segítségével a szerkesztési koncepció szabálytalan részleteit megfejtethetjük. A bírálónak itt mindenekelőtt két kérdésre kell választ keresnie: vállalt keretei között képes-e és jól képes-e ez a gyűjtemény a századelő virágzó magyar irodalmát tükrözni; a méltányolandó szerkesztési koncepció megvalósult-e a lehetséges teljességgel.

Az első kérdés már kérdésformában is utal rá, hogy a szerkesztőnek voltaképpen a kor irodalomtörténetének felvázolását kellett elvégezniük a segédkönyv eszközével. Ismeretes, hogy a XX. század magyar irodalmának története — a kötetes szintézis utolsó köteteként — csak napjainkban kerülhet az olvasó elé, a szöveggűjtemény összeállításakor csupán a vázlatig és a részletekig jutott el. Ez a szocialista szellemű szintézis-kísérlet azonban nem független a korábbi kutatásoktól: a korszak fő jellemvonásait már az előbbi viták és vizsgálódások felvázolták. Ezt bizonyítja a szöveggűjtemény is: a maga eszközeivel rajzolt kép az összefoglaló elemzéshez mérve is helytállóan látszik. A század első két évtizedét Ady korának s a Nyugat hőskorának fogja fel. A modern magyar irodalom e nagy egyénisége és mozgalma áll a kép középpontjába, s a részletek ezek kisugárzását, felszabadító és termékenyítő erejét bizonyítják. A fejlődés irányát és szellemét a forradalmi készülődés szabja meg, melynek a polgári radikális és olykor a szocialista gondolatok felbukkanása éppúgy megnyilatkozási formája, mint az „irodalmi forradalom.” A kor irodalmi élete bonyolult és szerteágazó, de a sokszínű törekvések és viták bonyolult szövevénye sem fedi el a fő frontvonalat,

mely az értékes progresszív irodalmat és a reakciós kötöttségű konzervativizmust elválasztja egymástól: a gyűjtemény joggal mellőzi a századelő konzervatív irodalmát, mely nemcsak a történelem, de az irodalomtörténet próbáját sem állta ki. A kép jellegzetes vonása továbbá a nagy egyéniségek uralma. Ez látszólag ellentmond a Nyugat-mozgalom elismerésének. De csak látszólag, mert 1905 után valóban a magyar irodalom egyik legjelentősebb *mozgalma* indult útnak, de e mozgalom *közvetlen* célja az egyéniség teljes felszabadítása, az irodalmi szabadság kivívása volt.

A szerkesztési koncepció célja mindenekelőtt e kép megjelenítése. A vállalt feladat azonban számos ponton kényszerű kitérőkre kényszeríti a fenti gondolatmenetet. A szerkesztőknek először is szembe kellett nézniük azzal a dilemmával, mely a korszak minden összefoglalójának gondot okoz. A Nyugat hőskorának nagyjai — Ady és Kaffka kivételével — a forradalmak bukása után is folytatják tevékenységüket, amely azonban már új — itt alig sejtethető — problémakörhöz kapcsolódik. Az egyéniségek belső fejlődésrajza természetesen így is szerves, de míg a pályaképek első fele korszakot alkot, befejező szakasza mögül hiányzik a háttér, hiszen a két világháború közötti korszak bemutatása a következő feladata. Az eredmény olyan kompozíció, mely a gazdag anyagnak csak a kisebb részét rendezte el. Vajon nem a szerzői monográfiák uralmának hatása állít bennünket e dilemma elé? Bizonyos, hogy ha olyan szöveggyűjteményeket olvasunk, mint a *Panorama des idées contemporaines*, nem érezzük szükségszerűnek a kompromisszumos kompozíciót: lehetségesnek látjuk a fejlődés-elv következetes alkalmazását.

Méltányosságot ígértem és máris méltánytalan vagyok. Hiszen ez elsősorban az irodalomtörténeti összefoglalások gondja, aminek megoldatlansága alig csökkenti a gyűjtemény gyakorlati hasznát. Csakhogy erre a méltánytalanságra a szerkesztők igénye készlet. „Természetesnek találtuk — írják az előszóban —, hogy bármiféle mechanikus... szerkesztési elvvel szemben a kor legfontosabb irodalmi folyamatát érzékeltessük és állítsuk előtérbe.” Láttuk: a fenti dilemma eleve gátolta az igényes elgondolás végigvitelét, de Ady és a Nyugat hőskorának megajzolását nem érintette. A két kötetben mégis a folyamat azaz a fejlődés vonala a leghalványabb. A szerkezet ugyanis az írói rangsorhoz igazodik. Elöl állnak a Nyugat nagyjai, mögöttük a mozgalom színes serege, majd az elődők és magányosok következnek; a sort a szocialista irodalom úttörői és Kassák Lajos zárják le. Ez azonban ünneplés és mesterséges élőkép. Pedig az értékrendet is hitelesebben tükrözte volna a *fejlődésrajz*. Ez az

élőkép nemcsak Heltai, Lovik és Szilágyi Géza előkészítő szerepének érzékeltetésére képtelen, hanem például Tersánszky és Nagy Lajos elhelyezésére is, hiszen ők valójában nem a mozgalom periferiájának alakjai, hanem második hullámának részesei. Ha a kor dinamikáját figyeljük, négy fejlődési szakaszt látunk, melyek időben olykor párhuzamosak. Az előkészítő szerepét a század eleji városi irodalom töltötte be; a Nyugat a kibontakozás és az új szintézis; a szocialista irodalom úttörői és a korai magyar avantgarde, elsősorban Kassák a továbbhaladás igényét fejezik ki. Ismétlem: mindennek felismerését a szöveggyűjtemény sem teszi lehetetlenné, hiszen a közölt szemelvények helyét az egyetemi előadások térképe nyilván kijelöli. Kétségtelen azonban, hogy így a fejlődésrajz felvázolását elhárítja magától.

A gyakorlati célhoz igazodó megoldásokkal teljesen egyetértünk. Az egyetemi szöveggyűjtemények — érthetően — a megszokott mód fordítottjával jelölik az értéket: az egyetemi követelmények a kor legnagyobb alakjainak és műveinek *teljes* ismeretét eleve feltételezik, tehát például Ady lírájának és Móricz regényeinek szemelvényes bemutatása itt mellőzhető. De elég meggondoltak és következetesek voltak-e a szerkesztők e sajátos megoldás alkalmazásában? Babits lírájából például közölnek szemelvényeket, tehát eszerint Babits költészetének teljes ismerete nem tartozik az egyetemi követelmények közé. Tersánszky életművéből két elbeszélést és egy *Kakuk Marci* részletet mutatnak be. A század egyik legnagyobb magyar prózaírójának arányait aligha fejezi ki ez a sovány antológia. Vagy talán az ő rangját is az előkelő mellőzés jelzi? Ennek viszont ellentmond a *Kakuk Marci*-részlet felvétele, amiből arra következtethetünk, hogy a szerkesztők az első *Kakuk Marci*-történetek teljes ismeretét sem sorolják az alapvető egyetemi követelmények közé.

A gyűjtemény logikájából következik, hogy anyagából legcélrányosabbnak a nagyok „melléktermékeit” és a Nyugat-vitákat bemutató függelékét érezzük. Eppen ezért az effajta írásokból szívesen olvastunk volna többet is. A századelő első modern kritikai megnyilatkozásai, a folyóiratkísérletek programcikkei, az esztétikai vallomást közlő levelek nehezebben hozzáférhetők, pedig az ismert nagy művek hátterére világítanak. Kár volt teljesen mellőzni a korrajzregényeket: Molnár Ferenc korai regénye, *Az éhes város*, Oláh Gábor *Szegény magyarokja*, Harsányi Kálmán érdekes kísérlete, *A kristálynézők* nem tartozik a feltétlenül feldolgozandó művek közé, viszont egy-egy jellemző részletben olyan értékes dokumentumanyagot nyújtana az olvasónak, mint a vitákat bemutató függelék.

lék. S nem tudom, kötelező olvasmány-e Szabó Dezső műve, *Az elsodort falu*, bizonyos azonban, hogy kevésbé hozzáférhető, mint az itt felvett *Feltámadás Makucskán*. Igaz, a terjedelem korlátozott, de az életrajzok csökkentésével értékes teret nyerhettek volna a szerkesztők: a biográfiai adatok máshol is megtalálhatók, a rövid értékelések pedig úgysem pótolják az irodalomtörténeti elemzést,

melyet a gyűjtemény olvasóközönségének fő része — az egyetemi hallgatóság — nyilván más forrásból kap meg.

Ezeket a megjegyzéseket voltaképpen nem a bíráló szándék diktálta: töprengés megnyilatkozásai, melyre maguk a szerkesztők készítetik olvasóikat, midőn túllépnek a mechanikusan egybefűzött szöveggyűjtemény igényén.

Bodnár György

HORVÁTH ZOLTÁN: TELEKI LÁSZLÓ. 1810—1861

1—2. köt. 1.: [Monográfia és] (Teleki leveleinek jegyzéke). 2.: (Naplók, iratok, levelek.). Bp. 1964. Akadémiai K. 502.; 374.

A történelmi életrajz alighanem a legelhanyagoltabb műfaja mai történetírásunknak. A legfontosabb gazdasági, társadalmi és politikai folyamatokat szintetikus módon feltáró munkák elsőbbsége teljességgel érthető és indokolt ugyan, ám az életrajz-műfaj ilyen mérvű háttérbe szorítását mégis sajnálatosnak tartjuk — már azért is, mert gyakran éppen valamely kimagasló személyiség pályájának nyomon követése kínál kitűnő alkalmat a történelmi fejlődés egyes sajátos összefüggéseivel és dilemmáival való szembenézésre. Meggyőzően példázza ezt Horváth Zoltán Teleki László-monográfiája is, amely nem csupán ezt a sokáig méltatlanul feledett (vagy legalább is igazi jelentőségével arányban nem álló módon értékelt) nagy államférfit állítja végre a maga megérdemelt történelmi helyére, hanem egyszerűen személyiségeként állást foglal — nemegyszer vitatható és vitatott, de mináig gondolatébresztő módon — egy sor általánosabb érdekű kérdésben is.

Horváth Zoltán műve — Óváry-Avary Károly kéziratban maradt munkája és Lengyel Tamás 1942-ben megjelent, kis terjedelmű könyve után — Teleki László életrajzának immár harmadik tudományos igényű feldolgozása, amely azonban elődei mind anyagának, mind szempontjainak gazdaságára nézve messze felülmúlja. A szerzőt (amint előszavában is számot ad róla) Teleki egyénisége már régóta foglalkoztatta. 1936-ban Németh Andorral közösen írt életrajzi regényben tett kísérletet tragikus sorsának felidézésére. A *Teleki László Válogatott Művei* c. 1961-ben kiadott, hézagpótló szerepű gyűjtemény legfontosabb és legújyszerűbb részének, a levelezést tartalmazó II. kötetnek összeállítása ugyancsak az ő érdeme. Az előtűnk fekvő monográfia egy sok éven át lanckadatlan kitartással és odaadással végzett kutatómunka eredményét summázza — olyan munkáét, melynek egyik legfőbb indítéka minden bizonnyal a Teleki nemes alakja iránt érzett, már-már a vele való azonosulásig menő,

s a könyv minden lapját átható mélységes rokonszenv és tisztelet volt. A szerzőnek hazai és külföldi levéltárakban nagy mennyiségű mindeddig ismeretlen dokumentumot (bár nyilván még mindig nem a Telekivel kapcsolatos, különböző helyeken szétszórt forrásanyag egészét) sikerült felfedeznie és kiaknáznia. A teljességet kényszerű, immár örökre pótolhatatlan hiányok is csorbítják — mindenekelőtt annak következtében, hogy a gyömrői Teleki-kastélyban őrzött iratanyag a második világháború során megsemmisült. A legfájdalmasabb veszteséget kétségkívül Teleki László és br. Orczy Istvánné több száz darabra rugó levelezésének elpusztulása jelenti. E levelezés ismeretének hiján Horváth Zoltán nem adhatott teljes képet hőse érzelmi életéről, és le kellett mondania arról is, hogy egyetlen igazi, nyílt szerelmének, a mellette mindvégig, sorsának megpróbáltatásai közepette is hűségesen kitartó Orczynénak portréját megrajzolja.

Az első rész megbízható képet ad Teleki gyermekéveinek kultúrával és hazafias érzülettel telített családi környezetéről, valamint neveltetésének körülményeiről. Teljes joggal hangsúlyozza a szerző, hogy az a bensőséges kapcsolat amely Telekit édesanyjához — e műveltség és erkölcsi emelkedettség szempontjából magasan a kor arisztokrata hölgyeinek átlaga fölött álló asszonyhoz — fűzte, jelentős szerepet játszott lelki-szellemi alkatának kialakulásában. (31.) Kár, hogy figyelmét elkerülte az a szép emlékbeszéd, amelyet Toldy Ferenc tartott az Akadémián id. Teleki Lászlóné — az intézmény egyik mecénása — fölött (*Toldy Ferenc Irodalmi beszédei*. Pest 1871. I. köt. 90—95.); ennek alapján ugyanis talán egyben-másban kiégeszülhetne volna a monográfiában található jellemzést. A gyermek Teleki koraérett-ségéről szólva Horváth egy helyütt Jókai *Kárpáthy Zoltánjára* utal, s egy mellékmondatban kijelenti, hogy ezt a figurát az író „számos vonatkozásban Teleki Lászlóról” mintázta. (36.) Ez a minden bizonyítékot

nélkülözö feltevés aligha állja meg a helyét. A regény tüzetes filológiai vizsgálódások eredményein alapuló kritikai kiadása sem említ ilyenfajta összefüggést, s Kárpáthy Zoltán alakjának geneziséről szólva, csupán Fáy András *A Békely-ház* c. műve egyik főszereplőjének példájára, valamint magának az — ugyancsak koraérett, s pályafutását „csodagyerekként” megkezdő — írónak gyermekkori élményeire hivatkozik. (Jókai Mór: *Kárpáthy Zoltán*. Bp. 1963. JKK VIII. köt. 303.) Némi hiányérzetet hagy az olvasóban az a körülmény, hogy a Teleki intellektuális fejlődését befolyásoló hatásokról — s mindenekelőtt azokról az ösztönzésekről, amelyeket a korabeli politikai elméletek hazai és külföldi képviselőitől feltétlenül kapnia kellett — semmit sem tudunk meg a monográfiából. Teleki fiatalkori olvasmányaira vonatkozólag azonban semmiféle adat nem áll rendelkezésre; így ezt a kérdést — támpontok híján — Horváth Zoltánnak is válasz nélkül kellett hagynia.

A második rész Teleki közéleti szereplésének első, 1837-től 1848 nyaráig terjedő szakaszát mutatja be. Természetes, hogy e fejezetekben a kor politikai életének valamennyi alapvető kérdéséről szó esik, s élénk táruul a konzervatívok és az ellenzék között folyó, valamint az ellenzék táborán belül lezajló viták és küzdelmek menete és az ellenzék párttá szerveződésének folyamata. Azzal a felfogással, amelyet Horváth itt a reformkori nemesi ellenzék szerepét, liberalizmusának mértékét és tartalmát illetően kifejt, s amelyben nem nehéz Szabó Ervin nézeteinek visszhangját felismerni, már Szabad György vitába szállt a Népszabadság 1965. január 24-i számában megjelent cikkében. Horváth szerint „a reformkor politikai életében egyedül a centralista csoportnak volt ideológiája” (143.), egyedül ők rendelkeztek átgondolt, következetes politikai programmal. Őket leszámítva, „a reformkori magyar ellenzék — s vele együtt Teleki László is — félreérthetetlenül rendi szellemű ellenzék volt”. (147.) De a szerző még ennél is tovább megy, s arra az elég meglepő következtetésre jut, hogy „az adott osztályviszonyok között a nyugat-európai liberalizmusnak valóban még értelme sem lett volna Magyarországon. Itt nem csurgott a kamat a tőkére — mert nem volt számba vehető tőke, itt senki sem élesített semmiféle kést — itt mély középkori feudalizmus volt, amelyet felszámolni, lerombolni kívánt a rendi ellenzék.” (Uo.) Az itt kifejezésre jutó állásponttal szemben nem az a leglényegesebb ellenvetésünk, hogy az 1830-as és 40-es évek magyarországi viszonyait nem lehet sommásan „mély középkori feudalizmusnak” minősíteni. Fontosabb ennél, hogy Horváth fogalmazása arra enged következtetni, mintha a XIX. század első

felének nyugat-európai liberalizmusa a már végleg uralomra jutott, teljesen megszilárdult kapitalizmus jellegzetes ideológiája lett volna, amely a jóval fejletlenebb reformkori Magyarországon ezért nem találhatott megfelelő talajra. Köztudomású azonban, hogy a liberalizmus a maga fénykorában éppen a még meglévő feudális korlátok — lehetőleg forradalom-mentes úton történő — lebontására, a szabad polgári fejlődés feltételeinek megteremtésére törekedett. Lényegében ilyen funkciót töltött be a *Hitel* megjelenésétől az 1847-i *Ellenzéki nyilatkozatig* vezető történelmi szakasz folyamán a magyar liberalizmus is; bár ez az ideológia nálunk (mint-hogy itt a polgárosodásért folyó harc vezetésére egy — még sok szálal a feudális tulajdonformához kötődő — nemesi réteg vállalkozott) többnyire csakugyan kevésbé tiszta és korlátozottabb érvényű formákban jelent meg. Horváth több helyütt — a bemutatott tényanyag kényszerítő hatása alatt — maga is ellentmondásba kerül saját tételével. Pl. Telekinek az új büntető törvénykönyv ügyében 1843-ban elmondott beszédét — teljesen indokoltan — mint „a haladó, szabadságvágyó, minden kényszer ellen tiltakozó polgári liberális politikai és gondolkodó” megnyilatkozását méltatja. (140.) Másol még a megalapozatlan túlzásig is elmegy ebben az — egész koncepciójával ellentétes — irányban: Telekinek az országgyűlési követek feladataira vonatkozó, a reformkor általánosan elfogadott szemléletét tolmácsoló kijelentését önkényes módon hozza közvetlen kapcsolatba a „Junges Deutschland” és Hegel tanításaival. (106.) Horváth Zoltán könyvének még e gyöngeségei sem tanulság nélkül valók, mert figyelmeztetik a történettudomány és az irodalomtörténetírás művelőit egyik leg-súlyosabb közös adósságukra: a magyar liberalizmus eszmevilágáról, történetéről, kialakulási és kibontakozási folyamatáról, különféle árnyalatairól s ezeknek a reformkor társadalmi és politikai fejlődésében betöltött szerepéről átfogó és részletes képet adó munkák hiányára.

A fentiekben érintett, politikai-eszmetörténeti kérdéseket vizsgáló fejezetek közé illeszkedik be Teleki egyetlen szépirodalmi alkotásának, a *Keyencnek* tárgyalása. Az irodalomtörténetész várakozását ez a mintegy 25 lapnyi fejezet nem elégíti ki teljes mértékben. A szerző kifejezetten *politikai életrajz* írását tűzte ki céljául, s ezért nem tekintette feladatának a tragédia beható esztétikai elemzését, a dramaturgiai felépítés vagy a stílus vizsgálatát, sem pedig azt, hogy beállítsa a művet a magyar és az európai romantika fejlődésvonalába. A *Keyenc* kiterjedt irodalmáról is csupán egész futólagos áttekintést ad, inkább csak egy-egy megállapítást ragadva ki a különböző értékelésekből. (Az

idézett vagy legalább felsorolt szerzők írásain kívül Bayer József és Vértsey Jenő drámatörténeti monográfiáit, továbbá Schöpflin Aladár és Németh László cikkeit mindenestre érdemes lett volna még figyelembe vennie.) A dráma tárgyalását a legvitatottabb kérdésre: Petronius Maximus jellemrajzára összpontosítja, s azt ő is — bár más indoklással, mint a korábbi bírálók — elhibázottnak, ellentmondásosnak és rosszul megkonstruáltnak tartja, Teleki — írja Horváth Zoltán — azért vallott kudarcot Petronius Maximus figurájának megalkotásában, mert „képtelen olyan alak hiteles megszerkesztésére, aki tőle lelkében, szemléletében és moráljában idegen.” (85.) A monográfia egy későbbi helyén pedig — a Teleki egyéniségét mindenekelőtt jellemző magas fokú erkölcsi igényességről szólva — arra mutat rá, hogy „a tragédia magva, a főalak alkatának talán egyetlen kulcsa Teleki saját etikai problémája. Közéleti vezetőszerp és válságba jutott magánélet egybekapcsolása, egyiknek a másik rovására vagy javára történő felhasználása, illetve feláldozása — óhatatlanul bukásra vezet: ez Teleki válasza a maga felvetette etikai problémára.” (116.) Első pillantásra úgy tűnik, hogy a két idézett kijelentés összeegyeztethetetlen egymással. A szerző azonban feltehetőleg arra céloz (ha nézetét nem is fejt ki kellő világossággal), hogy Petronius Maximus figuráját Teleki negatív példaként, mint egy általa egyértelműen elítélt magatartás megtestesítőjét kívánta ábrázolni. Ezzel a felfogással egyet is érthetünk — azzal viszont már kevésbé, hogy a *Kegyenc* problematikáját mint egy, az író legszemélyesebb emberi mióltában közvetlenül érintő erkölcsi dilemma vetületét értelmezi. Horváth semmit sem mond (amint nem is mondhat) arról, mikor és hogyan játszott bele valamely ilyen természetű konfliktus Teleki életébe, egyéni sorsának alakulásába. Véleménye ezért nélkülözi a szilárd alapot, és meg lehetőszen erőszakoltnak hat.

Horváth Zoltán érdekes módon teljesen mellőz egy olyan szempontot, amelyre előtte már Romhányi Gyula, majd pedig — az 1961-i Teleki-válogatás bevezető tanulmányában — Kemény G. Gábor is rámutatott: azt ti., hogy a dráma tárgyválasztásán és egyes motívumain Telekinek az 1830-as évek végén, a Habsburg-abszolútizmus terrorintézkedései ellen vívott harc során szerzett politikai tapasztalatai is nyomot hagytak. Mint Romhányi Gyula megállapítja: „A magyar életnek kirobbanásra készülő, egész feszültsége is bele van rejtve az V. század idegen keretébe. . . Főképpen pedig a második felvonásnak egész második színe át meg át van szöve rejtett célzásokkal, Palladius elfogatásának egész tárgyalása burkoltan fedi a Lovassy—Kossuth üldöztetés törvényellenességét.”

(Teleki László és *Kegyenc*. Itk 1941. 148.) Ez a kortörténeti, időszerű eseményekkel kapcsolatos mozzanat — ha nem is tekinthetjük olyan központi, mindent megmagyarázó tényezőnek, amilyent Kemény G. Gábor lát benne — kétségkívül valóban részes volt a tragédia fogantatásában. Szinte az az érzésünk, hogy Horváth szándékosan akarja elterelni a figyelmet erről az összefüggésről; ui. a *Kegyenc* tárgyalását sorrendileg is az 1837/38-i erdélyi országgyűlésről és Teleki itteni első nyilvános politikai fellépéséről szóló fejezet elé helyezi — holott (amint ezt ő maga is leszögezi) a mű minden valószínűség szerint „az első erdélyi diéta és az 1840-ben kezdődő magyar főrendi táblai szereplés közé eső másfél-két esztendő alatt született.” (80.)

A szerző ugyanakkor egy másfajta, általánosabb jellegű történelmi élménnyel hozza — teljesen meggyőzően — kapcsolatba a dráma gondolatvilágát. Szerinte Teleki megérezte, „hogy Európa történelmi átalakulása a múlt világának, eszmei és erkölcsi tartalmának végét jelenti, s hogy valami új következik, amit nem ismer”. (88.) Ez a sejtélem ihlette hatalmas vízióját „egy olyan vízváltató, kultúráváltó és minden vitális jelentőséget átértékelő korról, amelyben a hódító népvándorlási törzsek, a hatalma végéhez közeledő Róma birodalma és a feltörő kereszténység ütköznek meg egymással.” (87.) A kor átmenetiségének érzésétől s az ezzel járó belső bizonytalanságtól determinált válsághangulat az 1830-as és 40-es években valóban Európa-szerte (és így hazánkban is) el volt terjedve. Bizonyoságképpen hadd idézzük Pulszky Ferenc — kb. a *Kegyenc*ccel egy időben készült, először 1839-ben megjelent — nyugat-európai útleírása bevezető részének néhány sorát, amelyek híven érzékeltetik ezt a szemléletmódot, s analógiaképpen ugyancsak az antik kultúra felbomlásának időszakára utalnak: „úgy látszik az emberi nem életében is vannak olyan pillanatok, melyek egészen magokra hagyatva csak a történetek kifejlődésére léteznek, melyekben a csata mindig határozatlan, a folyt vér terméketlen. . . Már sokszor élt a világ ilyen időket, mindig midőn egy nagy idea, mely egy ideig az emberi nemet áthatotta, rendeltetését elvégezte, s a lassan elhalónak helyét a következő csak lassan serdülő, bé nem tölthet. Ilyen idő volt, midőn a görög és római köztársaságok, a peloponneszi s sullai beháborúk után, szabadságra alkalmatlanok, egyesnek uralkodásától borzadtak; ilyen idő, midőn a régi hitet a neo-platonizmus mély tudományú vizsgálódásai sem támogathatták és a kereszténység még csak kised szikra volt. . . ilyen időt élünk mi is. Charactere az ilyen átmenet-időszakoknak, melyek különösen philosophusnak érdekesek, ki azon árnyékot isméri, melyet a jövőndő történetek vetnek,

hogy középpontjuk nincs, hogy az ivadékok pártfele szélyeloszolja, minden fellengést nélkülöző, áldozatra nem képes, keblében a vallás híját hideg philosophia pótolja, s az önzés uralkodik határtalanul, korlátlanul." (*Utí vázlatok 1836-ból.* Pulszky Ferenc *Kisebb dolgozatai.* Bp. 1914. 1—2.)

A monográfia kitér Teleki pályájának más irodalmi vonatkozású mozzanataira is, megállapítva, hogy életében — bár van adatunk egy-két későbbi, nyilván félbemaradt drámakísérletéről is — az irodalom nem játszott túlságosan nagy szerepet. A szerző a 93. lapon helytelenül értelmezi Vörösmarty 1846. február 1-i levelét. Ez ui. nem magánlevél, mint Horváth tévesen véli, hanem — a költő több íróársának azonos szöveggel elküldött — körlevél. (Közölve Czapáry László: *Vörösmarty emlékkönyve.* Székesfehérvár 1900. 304—305.) Hangneméből tehát nem lehet Vörösmarty és Teleki ekkori viszonyát illető következtetéseket levonni, ahogyan ezt Horváth — nyilván csak a Telekinek címzett példányt ismerve — teszi, s a körlevél tartalma sem a Telekitől patronált műkedvelő színtársulat ügyével függ össze, amire a szerző vonatkoztatja, hanem egy — ténylegesen létre nem jött — drámaírói egyesület alapításának gondolatával.

A monográfia legizgalmasabb, legtöbb újat hozó szakasza az 1848 és 1851 közé eső periódusnak szentelt harmadik rész. Teleki párizsi diplomáciai tevékenységének ábrázolása gazdagon és sokrétűen megrajzolt háttérbe ágyazódik be. Horváth Zoltán könyve — Haraszti Éva, Hajnal István, Kovács Endre, Andics Erzsébet és Waldapfel Eszter munkái után — újabb fontos eredménye annak a törekvésnek, amely (szakítva a régebbi történetírásunk nagy részére jellemző provinciális szemléletmóddal) európai távlatba helyezi, s a nemzetközi politikai erőviszonyok alakulásával való szerves kapcsolatukban tárgyalja az 1848/49-i magyar forradalom eseményeit, sikereit és kudarcait egyaránt. Ebből a nézőpontból tűnik ki igazán a nemzeti-ségi kérdés és a szomszédos népekkel való egyetértés sorsdöntő fontossága, s így válik világossá a dunatáji népek összefogásának szükségességére minden más magyar politikusnál korábban ráébredő, s a felismerés koncekvenciáit (köztük a „magyar szupremácia” szentként tisztelt elvének tarthatatlan voltát) mindenkinél radikálisabb módon levonó Teleki államférfiúi nagysága. A szerző az igazsághoz híven emeli ki, hogy Telekinek ezen a téren megmutatózó tisztánlátását és erkölcsi következetességét a szabadságharc többi vezetői meg sem tudták közelíteni. Viszont már bizonyos — az utóbbiak tényleges érdemeit is kisebbiteni akaró — elfogultság nyilatkozik meg abban, hogy említést sem tesz az 1849 júniusában Szegeden elfoga-

dott nemzetiségi törvényről. Pedig ez a (túlságosan későn, a szabadságharc esélyeinek befolyásolására már nem alkalmas időpontban létrejött) törvény olyan széles körű jogokat biztosított a Magyarország területén élő nemzetiségeknek, amilyeneket akkor egyetlen más európai állam nemzeti kisebbségei sem élvezhettek. Rendkívül tanulságos fejezetben számol be Horváth Zoltán arról, hogyan született meg a Teleki és a kelet-európai nemzeti mozgalmak Párizsban tartozkódó képviselői között lezajlott tárgyalások során egy Habsburg-ellenes, demokratikus elvekre építendő, a részt vevő nemzetek teljes egyenjogúságán és messzemenő autonómiáján alapuló dunai konföderáció eszméje.

Az 1851 és 1859 közötti pályaszakaszt bemutató negyedik rész az előzőekhez képest némileg elnagyoltnak és vázlatosnak tűnik. Az emigráns Teleki életkörülményeiről, sűrűn változtatott tartózkodási helyeiről és ekkori kapcsolatairól Lengyel Tamás könyve részletesebb tájékoztatást nyújt, mint Horváth Zoltán — minden egyéb vonatkozásban lényegesen többet adó — monográfiája.

Az utolsó, ötödik rész az 1859-től 1861-ig tartó viszonylag rövid, de annál mozgalmassabb, nem várt fordulatokban bővelkedő, s végül Teleki öngyilkosságába torkolló időszakról foglalkozik. Teleki László tragédiája Horváth szerint a sereg nélkül maradt vezér végzete volt. Hazatérése után, közelebről megismerve az itthoni viszonyokat, s főként a mögötte felsorakozó, a határozati pártban tömörülő, hangoskodó nemesi réteg igazi arculatát, rá kellett döbennie: olyan, vezetésre alkalmas erő, amely őszintén vállalná az ő, társadalmi és nemzetiségi vonatkozásban egyaránt következetesen demokratikus programját, nincs az országban. Ő maga viszont nem tudta és nem is akarta megtagadni elveit; ezért folyamodott — végső menedékként — az öngyilkos fegyverhez. Lényegében ugyanezekre a motívumokra (mindenekelőtt a saját párthíveiben való csalódásra) vezette vissza Teleki tettét Kemény G. Gábor, valamint az 1964-ben megjelent *Magyarország története c. kézikönyv* megfelelő részének írója, a Horváth más tétéleinek többségét határozottan elutasító Szabad György is. Horváth Zoltán munkájában azonban Teleki halálának ilyenét magyarázata egyszersmind egy összefüggő történelmi koncepció utolsó láncszeme — olyan koncepcióé, amely az 1849 utáni magyar társadalmi fejlődés alapvető tendenciáinak egyfajta megítélését ugyanúgy magába foglalja, mint a Kossuth-emigráció egész tevékenységének (végső soron elég szigorú) értékelését. A szerző szerint a reformkorban megindult társadalmi folyamat az 1848-i jobbagyfelszabadítással véget ért. A polgári fejlődés minimális követelményei az abszolútizmus idején is megvalósultak. Forradalmi erő

az országon belül nem voltak, s az emigráció sem tudta politikai programját az addiginál radikálisabb, szélesebb tömegek mozgósítására alkalmas szellemben továbbfejleszteni. A helyzet ily módon szükségszerűleg vezetett el a kiegyezéshez. Az emigráció működése tehát voltaképpen teljesen eredménytelen volt. Kossuthék helyesen jártak el, amikor 1859-ben — amely csak látszólag jelentett alkalmat a nemzeti függetlenség visszaszerzésére — nem robbantottak ki felkelést az országban. Ám az emigrációnak — jelenti ki Horváth — ekkor egyúttal azt is „fel kellett volna ismernie, hogy túlélte magát, elvesztette létjogosultságát, és haza kellett volna térnie, hogy itthon minden erejével, tehetségével segítsen a minél jobb kiegyezés kivívásában. S ha erre személyes okokból nem volt képes. . . akkor vissza kellett volna vonulni a magánéletbe.” (413—314.) Teleki — Kossuthal és emigránstársaival ellentétben — 1861 tavaszán eljutott ehhez a felismeréshez, s az életének végét vető pisztolygolyóval vonta le belőle saját magára nézve a tanulságot.

Az itt sommásan összefoglalt probléma-komplexusról történészeink körében már jóval Horváth Zoltán könyvének megjelenése előtt megkezdődött a vita. A Századok hasábjain a korrall foglalkozó szakemberek tollából számos érdekes tanulmány és vitacikk látott napvilágot. Minthogy azonban az abszolutizmus-kori Magyarország gazdasági, társadalmi és politikai viszonyait még korántsem ismerjük kellő alaposítással, s nincs még megírva a Kossuth-emigráció részletes története sem (a vonatkozó forrásanyag túlymóly része is kiadatlan), a felvetődött problémák egyelőre nem dönthetők el megnyugtató módon — noha tisztázásuk nélküli a korszak magyar irodalomtörténetének helyes megközelítése és interpretálása sem lehetséges. Néhány évvel ezelőtt — egy tanulmánykötet bírálata során — Barta János figyelmeztetett arra, hogy e kérdések „megoldásától írónk fejlődése szempontjából elsőrendűen fontos szemléleti és értékelései kérdések függenek: forradalmiság és „forradalomellenesség” a Bach-korszakban, a középnemesség magatartása ugyanezen időszakban, a kiegyezést előkészítő államférfiak, a Deák-párt tevékenységének értékelése. . . Mikor melyik az a kritérium, amelynek alapján egy-egy író a maga egészében vagy pályája egy-egy szakaszán megalkuvónak vagy megtorpanónak minősíthetünk? Mi a politikai realitás és mi a politikai illúzió egy-egy időszakban?” (It 1959. 286.) E megfontolások következtében érthető várakozással tekintünk a további — Horváth művétől bizonyára új lendületet nyerő — viták, s még inkább az ezután végzendő, az eddig homályban maradt mozzanatokra és összefüggésekre is fényt derítő kutatások eredményei elé.

A tulajdonképpeni monográfiához második kötetként csatlakozó iratgyűjtemény mintegy 114, Telekitől származó ill. az ő életére és tevékenységére vonatkozó vagy azzal legalább közvetve összefüggő dokumentumot tartalmaz. A kötet jelentős hányada mind- eddig kiadatlan, nagyértékű forrásanyagot tár a nyilvánosság elé. Itt válik először teljes terjedelmében hozzáférhetővé Teleki gyermekkori — 11—12 éves korából származó — naplója. (2. sz. irat.) Stílárís szempontok és elemi gyermeklélektani megfontolások alapján egyaránt nyilvánvaló, hogy e naplóban nem őszinte, spontán megnyilatkozást, hanem állandó szülői vagy nevelői irányítás és ellenőrzés mellett készült, kifejezetten pedagógiai célt szolgáló írásművet kell látnunk, melynek legfőbb rendeltetése az lehetett, hogy a gyermek Telekit minduntalan szembe- sítse hibáival ill. a nevelők által leküzdendőknek ítélt tulajdonságaival. Ám éppen ezért jól érzékelteti azt a légkört, melyben Teleki nevelkedett. Telekinek 1845 és 1847 között József bátyjához írt levelei (12., 13., 16. és 19. sz. iratok) híven tükrözik a forradalmat közvetlenül megelőző évek izgatott hangulatát. Az iratanyagban is — ugyanúgy mint magában a monográfiában — súlyponti helyet kapott az 1848-tól 1851-ig terjedő periódus. Számos érdekes dokumentum szemlélteti azt az állhatatos közvetítő tevékenységet, amellyel a Czartoryski herceg vezetete párizsi lengyel emigráció igyekezett előmozdítani a kelet-európai népek közötti megbékélés ügyét. (30., 38., 39., 46—48., 52., 53., 56—59., 61—63. sz. iratok.) Néhány, nem közvetlenül Teleki személyével kapcsolatos irat (pl. a 71., 77., 78., 80., 81., 82., 84. sz. iratok) feltehetőleg azért került be a kötetbe, hogy — bemutatva a Kossuth-emigráción belüli nézeteltéréseket s az emigráció más tagjainak a nemzeti-ségi kérdésben ill. társadalmi vonatkozásban vallott nézeteit — mintegy összehasonlítási alapot szolgáltatson az ő ekkori fellépéseinek helyes megítéléséhez. Teleki 1860 végi elfogatásának, majd szabadon bocsátásának drámai fejleményeit a Horváth Zoltán által felkutatott diplomáciai iratanyag (97—110. sz. iratok) tükrében szinte óráról órára követhetjük nyomon.

A kiadványban több, már korábban publikált szöveg is helyet kapott. Véleményünk szerint ezek újraközléséről helyesebb lett volna lemondani, s az ily módon felszabaduló teret további kiadatlan anyag (pl. az 1851 és 1859 közötti, itt is erősen háttérbe szorult időszakból származó levelek) közzétételére fordítani. Horváth néhol megadja a korábbi közlés lelhelyét, sok helyütt azonban elmulasztja ezt. Így pl. nem jelzi, hogy a 20. és 23. sz. iratokat először Barta István adta ki a *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen* c. kötetben (Bp. 1951. 278., 285—286.)

sem hogy a 25. sz. irat a Czapáry-féle Vörösmarty-emlékkönyvben (132—133.), a 65. sz. Pulszky Ferenc *Életem és korom* c. művében (Bp. 1958. 2. köt. 35—41.) is megtalálható, továbbá hogy a 76., 79., 81., 83., és 84. számúak szerepelnek Jánosy Dénes *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában* c. forráskiadványában is (I. köt. 706—707, 827—828, II/2. köt. 551—558, 776—778, 997—1002.). Különösen meglepő, hogy az alig pár évvel ezelőtt megjelent, könnyen hozzáférhető Teleki-válogatásból is átvesz — e körülmény feltüntetése nélkül — néhány darabot (3., 60., 68., 70., 75., 83. sz. iratok), köztük azt az igen terjedelmes naplót, amelyet az ifjú Teleki 1833/34-i nyugat-európai utazása során vezetett.

A további kutatásnak komoly szolgálót tett Horváth Zoltán azzal, hogy összeállította és az első kötet végén közzétette Teleki jelenleg ismert leveleinek teljes jegyzékét. Ezt a listát azonban érdemes lett volna a már publikált levelek megjelenési adataival is kiegészíteni.

Szólnunk kell végül néhány apróbb elírásról és filológiai természetű hibáról is. Az első kötet 432. lapján Forinyák Géának, az 1860. március 15-i tüntetés alkalmával halálra szabott egyetemistának neve tévesen Forinyák József alakban szerepel. — Több helyreigazítani való akad a második kötet anyagában. A 22. sz. iratot — Széchenyinek 1847. augusztus 18-án Telekihez intézett levelét — Horváth Széchenyi leveleinek századeleji, Majláth Béla-féle kiadása nyomán közli, annak jegyzeteivel együtt. A levélben Széchenyi megjegyzi: „Záborszky Alajos egy mérges könyvet ír ellenem.” A Majláthtól átvett jegyzet az itt említett művet — képtelen és érthetetlen módon — Záborszkyknak *A Pesti Hírlap elleni gyanúsítások és haladás* c.,

hat évvel korábban(!), 1841-ben megjelent munkájával azonosítja (136.), holott magának az iratgyűjteménynek soron következő darabja, a 23. sz. alatt közölt, 1847. augusztus 22-i dátumú bécsi kémjelentés megadja a helyes magyarázatot. Itt ui. arról olvasunk, hogy Záborszky egy Széchenyit támadó írásművet nyújtott be a cenzúrára, amely azt feltehetőleg magasabb helyre fogja továbbítani. (138.) Záborszkyknak ez a röpirata a *Néhány darabkák gr. Széchenyi István programtöredékére* címet viselte; kiadását a hatóságok megakadályozták. (Barta István i.m. 286.) A most említett, 23. sz. iratban Zarka János személyneve — hibás olvasat folytán — Zaska alakban fordul elő (136.), noha 2 lappal előbb a helyes formával találkozunk. Pontatlanság csúszott a 24. számú — német nyelvű — irathoz csatolt tartalmi kivonatba (139.) is: a szövegben nem ellenzéki *röpirat* kiadásának tervéről, hanem a *Deutsche Zuschauer* c. folyóiratban elhelyezendő, az ellenzék álláspontját kifejező *cikk*ről van szó. A 25. sz. irat egyik lábjegyzete az *Ellenőr* c. zsebkönyvről mint Vörösmarty és Bajza által szerkesztett kiadványról ír. (140.) Valójában a kötet egyedüli szerkesztője Bajza volt. Zavaróan hat az is, hogy az iratokat tartalmazó második kötet nincs ellátva névmutatóval.

A recenzens nem hallgathatta el azokat a kifogásokat és ellenvetéseket, amelyeket az ismertetett munka egyes hiányai és vitatható állításai váltottak ki belőle. Ám az elmondottakból — reméljük — félreérthetetlenül kivilágított az is, hogy Horváth Zoltán könyve történettudományunk értékes alkotása, amely (szorosabban irodalmi vonatkozásain túl) egész tematikájánál fogva joggal tarthat számot az irodalomtörténetírás művelőinek figyelmére.

Oltványi Ambrus

KLANICZAY TIBOR: ZRÍNYI MIKLÓS

Második, átdolgozott kiadás. Bp. 1964. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézete. 852 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 14.)

Zrínyi halálának háromszázadik évfordulójára jelent meg Klaniczay monográfiájának második, átdolgozott kiadása. A második kiadást nem csupán a Zrínyi-évforduló tette szükségessé, s nemcsak a Zrínyi-irodalom, filológia újabb eredményei és adatai kívánkoztak a monográfiába, hanem, s főként a magyar barokk-kutatás kimozdulása és jelentős előrehaladása a tíz év előtti holtpontról, sürgette a szembesítést a legnagyobb magyar barokk teljesítménnyel, Zrínyi életművével.

Az újabb hazai barokk-kutatások alapvetése, marxista irodalomtörténetírásunk barokk-konceptiójának a kialakítása jórészt a szerző újabb tanulmányaiban került meg-

fogalmazásra. Bár a magyar barokk kutatásában a monográfia első kiadása óta nagy fejlődés volt, s az első kiadás még jórészt a barokk-problematika mellőzésével adott szintézist Zrínyi munkásságáról, mégsem vált szükségessé a könyv mélyrehatóbb, szerkezeti átalakítása. Mindössze pár fejezet maradt ki az új kiadásból, s a magyar barokk irodalom kialakulásáról adott áttekintéssel, valamint a barokk eposz problémáit tárgyaló résszel bővült. A változás bár lényeges, a monográfia struktúráját nem érinti. Mindenestre bizonyosága Klaniczay komplex, a történetiség szempontját oly következetesen érvényesítő vizsgálata időtállásának.